

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНЦІЇ У СУЧАСНІЙ РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Постановка проблеми у загальному вигляді полягає в тому, що аналіз ринкової трансформації в Україні та інших державах колишнього Союзу Східної Європи необхідно розглядати в історичному контексті глобальної тенденції до посилення ринково-конкурентних засад, що проявилася в останні десятиліття XX століття. Тим часом такий підхід рідко зустрічається в економічній літературі.

Аналіз досліджень та публікацій при розгляданні проблеми вивчаються у роботах вітчизняних та російських вчених: Богданов А., Радаєв В. В., Бузгалін А. В., Мартиновський С. В., Панченко Є., Гаврилюк К., так і в літературі західних економістів таких, як Гелбрейт Дж., Кастельс М., та ін. де мова йде насамперед про концепцію підризу товарного виробництва на основі розвитку процесу безпосереднього усупільнення праці. Щоправда, варто зауважити, що подібні теорії розроблялися також у рамках соціально-інституціонального напрямку західної економічної думки, зокрема у роботах ДЖ. К. Гелбрейта [1, с. 2].

Дана стаття присвячується розгляду причин та аналізу поживавлення конкуренції і ринкових сил в розвинутих західних країнах, починаючи з 80-х років минулого століття, а також розглядається головна проблема української економіки — наявність монополістичної структури, яка склалася ще в радянські часи, що приводе к слабкому поживавленню конкуренції у вітчизняній економіці. Історична еволюція економіки розвинутих країн у першій половині XX століття супроводжувалася процесами концентрації виробництва, зростанням ролі великих корпорацій. Однак після другої світової війни у зв'язку із посиленням ролі конкуренції і ринкових засад у світовій економіці, і насамперед, в економіці розвинутих країн почався поступовий перелом даної тенденції. Цей перелом глобальної тенденції розвитку економічних відносин з особою силою виявився у 80-ті роки і відгукнувся в нас спочатку "перебудовою", а потім — ринковими реформами 90-х років. Ці кардинальні зміни не уклалися в пануючу у радянській економічній науці теоретичну схему, що відбивала тенденції, переважаючі у світовому господарстві в першій половині XX століття.

Формування цілей статті витикає із постановці проблеми, де вона розглядається в історичному аспекті посилення ринково-конкурентних засад у розвинутих країнах наприкінці XIX століття та в першій половині XX століття. Основна мета це вивчення

причин та аналіз пануючих тенденцій розвитку економіки в таких країнах як США, країни Західної Європи, що характеризуються еволюцією конкурентних відносин протягом XX століття, та з урахуванням цього дослідження зробити висновки та рекомендації у подальшому розвитку. Однак головною метою залишається вивчення рівня конкуренції української економіки та надання пропозиції щодо формування ефективного конкурентного середовища.

Посилення конкурентних засад недостатньо досліджено й у закордонній економічній літературі. Найважливішою причиною, що перешкоджає глибокому аналізу еволюції конкурентних відносин, є антиісторизм пануючого в західній економічній науці неокласичного напрямку. Таким чином, у економічній літературі не тільки немає відповіді на питання про те, чому в останні десятиліття пройшло глобальне посилення конкуренції, але ця проблема практично не ставиться в економічній літературі. Тому головне завдання полягає у тім, щоб визначити причини, які визивали наприкінці XX століття різке посилення ринково-конкурентних початків у глобальній економіці. Для цього, насамперед, необхідно зіставити ці процеси з тими протилежними по своїй спрямованості тенденціями, що відбувалися наприкінці XIX-XX в.

Перетворення великих об'єднань в одну із основ господарського життя почалося наприкінці XIX століття з могутньої хвилі злиттів і поглинань переважно горизонтального характеру. Тому перша велика хвиля злиттів і поглинань, що прокотилося, наприклад, у США в 1898-1903 рр. мала своїм результатом досягнення високого рівня внутрішньогалузевої концентрації виробництва.

Монополізація охопила, насамперед, галузі, що виробляли сировину, паливо і продукцію низького ступеню обробки. Умови виробництва такого роду продуктів мало відрізняються на різних підприємствах, і споживачі звичайно не віддавали перевагу визначеній марці.

З іншого боку, галузі з високим ступенем обробки тяжко піддавалися монополізації через якісну різноманітність продукції. Наприклад, великі електротехнічні підприємства в Німеччині в цей період дійшли згоди тільки у нечисленних пунктах і щодо деяких особливих виробів [2, с. 118]. Розходження в технології, у вартості робочої сили й у комерційних прийомах були настільки значні, що кожне підприємство виявлялося у наслідку, в особливому стані. Цими причинами порозуміваються невдачі, якими закінчили у Німеччині спроби створити об'єднання в інших галузях машинобудування [2, с. 183].

Початок другого етапу розвитку концентрації виробництва поклала нова хвиля злиттів і поглинань, що у США з особливою силою розгорнулося з 1926-1929 рр. Вона відрізнялася від першої хвилі тим, що поряд з горизонтальними злиттями, що продовжувалось, і поглинанням, зросло значення вертикальної інтеграції. Таке зрушення в характері і формах здійснення процесу централізації капіталу було об'єктивно обумовлено необхідністю поглиблення спеціалізації виробництва; розвитку кооперування в межах технологічної вертикалі, що охоплює виробництво вихідної сировини, його первинну переробку, виготовлення різноманітних проміжних продуктів і т. д., аж до випуску і реалізації кінцевої продукції.

Це сприяло створенню необхідної організаційно-виробничі передумови для широкого впровадження методів масового поточно-конвеєрного виробництва, росту ролі концернів вертикального типу. У рамках об'єднань склалися могутні промислові комплекси, що охоплюють біль-менш широке коло підприємств, зв'язаних між собою єдиним технологічним циклом. В основі формування таких комплексів лежала заглиблена спеціалізація утворюючих їхніх заводів — предметна, подетальна і технологічна [3, с. 75].

Усе це не пройшло безслідно для механізму ринкового саморегулювання. Розвиток монополістичної концентрації і централізації виробництва привело до підриву стихійного механізму функціонування ринкової економіки. Найбільше наглядно це проявилось у ході кризи 1929-1933 рр. "Велика депресія" поклала початок інтенсивному державному регулюванню економіки відповідно до кейнсіанських рекомендацій, об'єктивна необхідність якого породжена у кінцевому рахунку, процесом централізації виробництва в монополістичних об'єднаннях. Ліберальні представлення про те, що держава не повинна втручатися в економіку, оскільки нею через конкуренцію керує "невидима рука" ринку, були визнані застарілими.

Здавалося, розвиток процесу монополізації в другій половини ХХ століття буде продовжуватися. Однак подальший хід подій показав поспішність цих пророкувань. Більш того, у цей час спостерігалось збільшення числа малих підприємств, що стали найважливішим фактором соціально-економічної стабільності в країнах з розвинутою ринковою економікою. Значення малого бізнесу особливо зросло в 70-ті роки, коли економічне становище розвинутих країн погіршилося. Виявилось дивне на перший погляд економічне явище — малі підприємства здебільшого краще, ніж великі, протистояли економічним труднощам.

У 60-ті роки розгорнулося потужна хвиля міжгалузових злиттів і поглинань. Вона поклала початок диверсифікації виробництва, що визначає внутрішню структуру сучасних корпорацій. Диверсифікація виробництва спричиняється не кон'юнктурними чинниками, а об'єктивними потребами сучасного етапу розвитку продуктивних сил, коли під впливом науково-технічного прогресу відбувається різка ломка галузевої структури. У цих умовах стає необхідним оперативне перекидання ресурсів із старих галузей у високотехнологічні галузі виробництва. Цю функцію і виконує диверсифікація виробництва. Американський економіст Олівер Уільямсон показав, що диверсифіковані корпорації досягли високої ефективності за допомогою реінвестування прибутків на так званих внутрішньо фірмових ринках капіталу, що давали більше інформації про інвестиційні можливості, ніж зовнішні ринки капіталу.

Таким чином, горизонтальна інтеграція, вертикальна інтеграція і, нарешті диверсифікація виробництва виступають як послідовні історичні ступені розгортання процесу концентрації і централізації виробництва в ХХ сторіччі. Кожна нова ступінь характеризується розширенням сфери централізованого контролю: спочатку це все зростаюча частина галузевого виробництва, потім — комплекс різних галузей, технологічно тісно зв'язаних між собою. І, нарешті, сфера контролю розширюється до рівня досить "строкатого" набору виробництв.

У розвинутих країнах постійно зливаються потужні компанії і поглинаються всесвітньо відомі корпорації-гіганти. Об'єднання, що формуються в результаті, зміцнюються в наукомістких галузях, проникають на нові ринки. У США, наприклад, злилися комп'ютерні гіганти "Хьюлетт-Пакард" та "Компас", а всесвітньо відома компанія "Боїнг" поглинула "Макдонелл-Дуглас". А усього зі списку перших 500 компаній США щорічно зникають, переважно в результаті поглинань, півтора-два десятка фірм. Найбільш сильні компанії направляють капітали в галузі, що швидко розвиваються — електроніку, робототехніку, інформатику, біотехнологію та ін. [4, с. 23].

Новою рисою в структурі промислових корпорацій стало поєднання дочірніх компаній і філій різного розміру. Малі підприємства грають всередині великих корпорацій роль свого роду "ризикових фірм", у яких в умовах сучасного етапу НТП апробуються нові види продукції, технології й інші нововведення, що характеризуються непевністю комерційних перспектив. Зростання прибутку корпорації в цілому досягається шляхом оптимізації взаємодії й складових частин.

Таким чином, відбувається поступове розширення сфери централізованого контролю, що набуває усередині сучасних корпорацій багатогалузевий характер. Але в більшості випадків це не призводить до посилення монополізму, диверсифіковані концерни, незважаючи на їх величезні розміри, звичайно не є монополістами, оскільки не контролюють більшу частину галузевого виробництва.

Поступовий розвиток внутрішньої структури великих корпорацій є важливим чинником, що визначає еволюцію конкурентних відносин протягом ХХ століття. Горизонтальна інтеграція початку ХХ століття поклала початок потужній хвилі підприємницького монополізму. Але посилення вертикальної інтеграції, а потім диверсифікація виробництва сприяла переходу до олигополістичної структури.

Однак зміни внутрішньої структури корпоративних об'єднань, що призвели до підризу підприємницького монополізму, не зводяться до диверсифікації й інших форм міжгалузевої концентрації виробництва в складі цих об'єднань. На розвиток конкурентних відносин у другій половині ХХ століття дуже сильно вплинула також транснаціоналізація великих корпорацій.

Як відомо, транснаціональні корпорації (ТНК) — це компанії, міжнародні за сферою діяльності, але однонаціональні за власністю. Останнім часом у науковій літературі стали вживати поняття глобальної корпорації, що застосовують до корпорацій, які ведуть свою діяльність у масштабах усього світу. Це поняття є більш широким, ніж ТНК. Крім ТНК до глобальних корпорацій можна віднести так звані багатонаціональні корпорації (БНК), що є міжнародними не тільки по сфері діяльності, але і за характером контролю над ними. Прикладами БНК можуть служити англо-голландський хіміко-технологічний концерн "Юнілевер", англо-голландський концерн "Ройял Датч-Шелл", англо-італійський гумовотехнічний концерн "Данлоп-Пірелі", італо-французький автомобільний концерн "Фіат-Сітроєн". Крім того, до глобальних корпорацій іноді відносять міжнародні корпоративні союзи, що частіше усього виступають в організаційній формі консорціумів. Ці об'єднання звичайно створюються для реалізації великих проектів. Прикладом такого міжнародного союзу є західноєвропейський консорціум "Ейрбас індастрі".

Уявлення про ТНК як про міжнародні монополії сьогодні безнадійно застаріло. Такий традиційний для радянської економічної літератури підхід правомірний лише стосовно ТНК, що мають переважно сировинну орієнтацію і дійсно захоплюють монополістичні позиції в країнах, що розвиваються. Прикладом може служити діяльність нафтових компаній в 60-70-ті роки або сьогоднішня монополістична практика "де Бірс" на ринку

алмазів. Але такі випадки зараз є скоріше винятком. Справа в тому, що більшість сучасних ТНК діють в обробній промисловості і створення їх відділень за кордоном сприяє посиленню конкуренції як на внутрішніх ринках приймаючих країн, так і на світовому ринку.

З урахуванням цього процес транснаціоналізації великих корпорацій варто методологічно відокремлювати від створення МНК і міжнародних корпоративних союзів, що у деяких випадках, хоча і далеко не завжди, можуть нести певні елементи монополізму. Це розмежування має економічне значення тому, що саме створення відділень за кордоном, а не об'єднання вже діючих підприємств сприяє посиленню міжнародної конкуренції.

Висновки за аналізом, який зроблено в статті, полягають у тому, що імпульси до посилення конкуренції в другій половині ХХ століття виникають як у процесі еволюції великих корпорацій, так і внаслідок зміцнення позицій малого бізнесу. Але і у тому, і в іншому випадку вони зв'язані з історичним розвитком організацій. Це означає, що еволюція організацій, і насамперед — фірм, що на певному ступені історичного розвитку привела до широкого поширення монополізму, на наступному ступені, у другій половині ХХ сторіччя, викликала різке посилення конкуренції. Головний висновок статті полягає в тому, що розвиток організацій послужив основою як виникнення, так і наступного ослаблення монополізму і відповідно — посилення конкуренції в глобальній економіці.

У радянській економіці рівень монополізму кілька порядків вище, ніж у більш розвинутих країнах. До того ж він носив якісно інший характер. У ринковій економіці монополістичні об'єднання формувалися "знизу" на основі концентрації виробництва і капіталу, що відбувалася у ході конкурентної боротьби. При цьому державні органи намагалися за допомогою анти монопольного законодавства тією чи іншою мірою перешкодити надмірному підвищенню ступеню монополізації.

У командній системі монополістичні структури формувалися "зверху". Державні органи не тільки не перешкоджали, але і, навпаки, активно сприяли монополізації, іншою важливою особливістю радянського монополізму є горизонтальна інтеграція, що втілювалася у виробничих і науково-виробничих об'єднаннях, тобто в таких структурах, що практично цілком блокували внутрішньогалузеву конкуренцію [5, с. 370].

Командна система сприяла надмірної концентрації виробництва на рівні підприємств і об'єднань. Як відомо, ефективність централізованого керування, заснованого на адміністративних методах, знижується в міру збільшення числа управлінських зв'язків. Прагнучи обмежити кількість таких зв'язків, міністерства і відомства намагалися сконцентрувати виробництво кожного виду продукції на одному або декількох підприємствах, включали виробників аналогічної продукції до складу об'єднань. У результаті склалася надзвичайно монополізована економіка. До початку 90-х років у Радянському Союзі 1800 найменувань продукції випускалось тільки на одному підприємстві або об'єднанні, більш 1100 підприємств були абсолютними монополістами у виробництві визначених видів продукції. З 19 основних видів ковальсько-пресових машин 9 випускались на одному підприємстві, 6 — на двох і 4 — на трьох. 80 % випуску холодильників було зосереджено на чотирьох, а морозильників на трьох підприємствах. На трьох підприємствах було сконцентроване виробництво 75 % переносних телевізорів [5, с. 390].

Тим часом у західних країнах процеси вертикальної інтеграції, особливо, диверсифікованості виробництва зруйнували структуру в багатьох галузях і сприяли розвитку конкурентних відносин, що стимулюють науково-технічний прогрес. Велике значення мало й антимонопольна політика держави. У той же час окостеніла монополістична структура радянської економіки зіграла не останню роль у технологічному відставанні від більш розвинутих країн. Аналізуючи вплив практики копіювання західних технологій на розвиток радянської електронної промисловості, американський дослідник М. Кастельс ставить запитання: чому копіювання американської технології сприяло росту японської електронної промисловості, а аналогічні дії Радянського Союзу дали зворотний ефект? Його відповідь проста: японські фірми діяли в конкурентному середовищі, а радянські виробники — в умовах монополії. Аналогічним образом порозумівається і відставання радянського військово-промислового комплексу, що виявилось в 80-і роки. "Американські електронні оборонні галузі врятувала від швидкого устарювання відносна відкритість з боку інших американських компаній, а також з боку японських виробників електроніки. Але радянські підприємства, що живуть у закритій економіці, без стимулу до експорту, що не мають інший мети, крім як додержуватися необов'язково ультрасучасних специфікацій Міністерства оборони, були задіяні у технологічну траєкторію, усе більш віддалялася від потреб суспільства і від інноваційних процесів в іншому світі" [6, с. 457].

Конкуренція є тією "невидимою рукою", що, на думку Адама Смита, змушує людей додержуватися загальної користі, навіть якщо кожний з них у якості "економічної людини" прагне до власної вигоди. Тому соціально орієнтована, працююча на загальну користь ринкова економіка неможлива без досить високого розвитку конкуренції.

Таким чином, монополія служить джерелом розбіжності між приватній зацікавленості та і загальною користю. Якщо конкуренція подавлена, приватна вигода підприємця вступає в протиріччя з інтересами суспільства. Такий тип ринкової економіки припустимий на початку 20 століття, і він був ненабагато більш ефективний, чим радянська командна система. Найбільш очним свідченням його неефективності стала "Велика депресія". Незважаючи на величезні розходження, кризу української економіки в 90-ті роки має в деякому змісті загальну основу з "Великою депресією" — монополістичну організацію виробництва. Тому формування ефективного конкурентного середовища, скорочення частки монопольного сектора — необхідні умови стабільного та динамічного розвитку економіки України у XXI сторіччі, її успішної інтеграції у світову економіку.

Література

1. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М.: Прогресс, 1969. — 450 с.
2. Богданов А. Короткий курс економічної науки. — М.: Московський робітник, 1923. — 351 с.
3. Мартыновский С. В. Монопольные цены мирового рынка. Вопросы теории и методологии. — М.: Международные отношения, 1985. — 247 с.
4. Панченко Є., Гаврилюк К. Малий бізнес у США, Канаді та країнах Західної Європи. — К., 1993. — 270 с.
5. Економіка перехідного періоду / Під ред. В. В. Радаєва, А. В. Бузгаліна. — М.: Вид. Моск. ун-та, 1995. — 410 с.
6. Кастельс М. Інформаційна епоха: економічне суспільство і культура. — М.: ТУ ВШЄ, 2000. — 608 с.

Резюме

В статті розглядаються причини оживлення конкуренції і ринкових сил в глобальній економіці, починаючи з 80-х років минулого століття. Представлені рекомендації щодо посилення конкуренції в Україні для стабільного і динамічного розвитку економіки.

Рецензент канд. економ. наук, доц. В. П. Яценко УДК 331.108.26: 658.114